

Eesti Vabariigi Ülemnõukogu välispoliitiline tegevus 1990–1992

Ülo Nugis (RiTo 18), Eesti Vabariigi Ülemnõukogu juhataja 1990–1992, Riigikogu liige 1992–2003 ja esimees 1992–1995

Ükski teine institutsioon peale 1990. aastal valitud ülemnõukogu poleks saanud Eestit Nõukogude Liidu koosseisust rahumeelselt ja verevalamiseta välja tuua.

1990. aastaks oli selge, et Nõukogude Liidu sisepoliitilist peataolekut ja majanduslikku nõrkust saab ära kasutada. Selleks ajaks olid Eestis kinnistunud pöördelised muutused ning välja kujunenud uus poliitiline eliit. Nüüd oli vaja saavutatud positsioone kindlustada ning endisest aktiivsemalt jätkata Moskva valuläve testimist. Esimene konstruktiivne samm oli üleminekuperioodi väljakuulutamine. Ütlesime avalikult välja, et soovime Nõukogude Liidust lahkuda ja Eesti Vabariigi taastada. Tõsi, sel ajal polnud veel lõpuni läbi vaieldud, millisel kujul iseseisvus taastada, kuid see polnud tol hetkel ka peamine küsimus.

Oli selge, et laulva revolutsiooniga käivitunud protsessid said lõppeda ainult kahel viisil: Nõukogude Liidu juhtkond tüdineb perestroikast, taastab brežnevliku diktatuuri ja kasutab Balti riikide vastu jõudu või nad on piisavalt abitud ning me saame jätkata oma asja ajamist võiduka lõpuni. Tol ajal oli Eesti uus rahvuslikult meelestatud poliitiline eliit seatud eesmärkides ühtne ja nautis rahva täielikku toetust. See andis suurepärase impulsi püstitada sõltumatuse ja iseseisvuse taastamise programm. Andsime sellest valjul häälele teada ka rahvusvahelisele üldsusele. See äratas lääneriikides suurt huvi, kuigi esialgu hoiduti meid toetamast, sest lootus pandi jätkuvalt Mihhail Gorbatšovile ning arvati, et just tema demokratiseerib paariaks nimetatud Nõukogude Liidu.

Iseseisvumise taastamise otsuste peamiseks ja lausa ainsaks vormistajaks sai märtsis esimest korda demokraatlikel alustel valitud Eesti NSV Ülemnõukogu. Selle rahvusvaheliselt aktsepteeritud seadusandliku kogu üks esimesi otsuseid oligi üleminekuperioodi väljakuulutamine. 30. märtsil 1990 vastu võetud otsus kutsus aga esile nii siinsete valdavalt Moskva-meelsete ja eesti keelt mittevaldavate iseseisvumisvastaste jõudude kui ka Nõukogude keskvõimu raevuka protesti. Kuid mitte rohkem. Nõuti küll, et eestlased oma otsuse viivitamatult tühistaksid ning ähvardati ka mitmesuguste repressioonidega, kuid Eesti vastu ähvardusi toime ei pandud. Ülemnõukogu jäi oma otsustes kindlaks. 11. aprillil saadeti pöördumine NSV Liidu presidendile Mihhail Gorbatšovile, milles sisaldus ka tolle aja kohta lausa ülbe ettepanek alustada viivitamatult läbirääkimisi NSV Liidu ja Eesti täievoliliste delegatsioonide vahel Eesti Vabariigi “iseseisvuse, poliitilise suveräänsuse ja seadusliku riigivõimu taastamiseks”.

Pärast seda pöördumist kujunesid Tallinna ja Moskva vahel täiesti uue tonaalsusega suhted, millel järgnevalt peatun.

Läbirääkimised kahel rindel

Esimesed kontaktid iseseisvumisläbirääkimiste alustamiseks Nõukogude Liidu ja Vene Föderatsiooni võimuesindajatega toimusid teatavasti portfelli ministri Endel Lippmaa vahendusel. Teda nimetati mitteametlikult idapoliitika ministriks. Meenutaksin, et just samaks ajaks oli Mihhail Gorbatšovi meeskonnal paika pandud strateegiline tegevuskava hoopis teisteks läbirääkimisteks liiduvabariikidega. Nimelt rippus õhus kava sõlmida uus liiduleping, mis vähemalt paberil nägi kõigile liiduvabariikidele ette küllaltki suuri vabadusi, kuid mitte täielikku iseseisvumist. Liiduvabariigid jäeti ilma ka õigusest tegutseda rahvusvahelisel areenil, see pidi jääma keskvõimu monopoliks. Kuigi liiduleping meile ei sobinud, nõustusime sellest hoolimata Gorbatšovi esindajatega ka selle dokumendi üle läbi rääkima, et aega võita. Samal ajal jätkasime, võiks öelda kahekordset mängu ning andsime Venemaa liidurile Boriss Jeltsinile ja tema meeskonnale teada, et meie

eesmärk on rääkida nii Gorbatšovi kui ka nendega siiski ainult Eesti täielikust iseseisvumisest Tartu rahulepingu alusel.

Jeltsin vajas samuti toetajaid nagu meie ning tema esindajad pidasid õigeks nõustuda meie täieliku iseseisvumise sooviga. Nad küll rõhutasid, et see võib kujuneda komplitseeritud ürituseks, mida Venemaal võib-olla hästi ei mõisteta. Selles kontekstis on eriti huvitav asjaolu, et Venemaa ise oli ennast kuulutanud 1990. aasta juunis samuti suveräänseks riigiks.

Kui Endel Lippmaa Moskvast tagasi tuli ja Eesti uut juhtkonda oma kontaktide tulemustest informeeris, oli selge, et võimule pürgivat Jeltsinit on võimalik kasutada ning temale toetuda. Meile soodus kontakt oli loodud. Ülemnõukogu asus otsekohe oma läbirääkimisdelegatsiooni moodustama. Selle juhiks kinnitati ülemnõukogu juhataja Ülo Nugis ja asetäitjaks ülemnõukogu juhataja asetäitja Marju Lauristin.

Läbirääkimised Venemaaga käivitusid täie hooga 1990. aasta augustis. Kui meil nende käigus mingeid probleeme tekkiski, siis olid need põhiliselt seotud kodakondsust puudutavate küsimustega.

Läbirääkimised lõppesid lepingu allkirjutamisega 12. jaanuaril 1991 Moskvast. Arnold Rüütel ja Boriss Jeltsin allkirjastasid Vene NFSV ja Eesti Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste lepingu, millega Venemaa sisuliselt tunnustas Eesti iseseisvust ja sõltumatust. Kuid Nõukogude Liidu keskvõimule oli see liig. Nad tegid veel ühe meelega katse oma sõnaõigus Balti riikides jõuga maksma panna.

Gorbatšovi idealiseeritud eesmärk

Õöl vastu 13. jaanuari vallutasid Nõukogude eriväelased Vilniuse teletorni, mille käigus hukkus 14 tsiviilelanikku. See oli eestlastele hoiatav märk. Halvima ärahoidmiseks otsustasime kutsuda Boriss Jeltsini Tallinna, mis pidi ühtlasi rahvusvahelisele üldsusele kinnitama, et Venemaa juhtkond toetab Baltimaade rahvaste vabaduspüüdusi.

Kutsusime Tallinna ka Vytautas Landsbergise ja Anatolijs Gorbunovsi, kellega Vene pool kirjutas alla samasuguse lepingu nagu meiega. Tegelikult elus ja aja kokkuhoidmiseks kujunes nende lepingute vormistamine välja nii, et sinna kohta, kus meie lepingusse oli kirjutatud Eesti, pandi asemele vastavalt Läti või Leedu nimi ja sellega muudatused piirdusidki. Olukorra tõsidust iseloomustas kõige paremini asjaolu, et Tallinna ei saanud tulla Leedu liider Landsbergis. Tema andis oma allkirja Venemaa-Leedu lepingule faksi teel, sest pidi samal ajal seisma Leedu parlamendihoone ees barrikaadidel.

Läbirääkimised Nõukogude Liidu keskvõimu esindajatega kulgesid seevastu raskelt. Need pidanuks Kremli seisukohalt toimuma Nõukogude Liidu konstitutsiooni ja seaduste kohaselt. Väitsime, et oleme subjektina ülemnõukogu 1990. aasta 30. märtsi otsuse järgi iseseisvuse väljakuulutamiseks kehtestatud üleminekuperioodis olev Eesti Vabariik.

Arusaadav, et Nõukogude Liidu keskvõim polnud mingil juhul nõus seda lepingulises vormis tunnistama. Kuid meile oli soodne nende tahtmine mitte lõpetada eestlastega kontakte. Gorbatšovi idealiseeritud eesmärk oli iga hinna eest uus liiduleping sõlmida.

Põhimõttelistest erimeelsustest hoolimata algasid meie jaoks tähelepanuväärsed läbirääkimised Nõukogude Liidu täievolilise delegatsiooniga 23. augustil 1990 Kremli Suures saalis. Moskva andis meile oma suhtumisest märku sellega, et koostas mitte eriti kõrgel tasemel delegatsiooni. Seda juhtis kõigest Liidunõukogu ühe komisjoni esimees Nikolai Gritsenko. Kuid seda koosseisu tugevdasid näiteks Ministrite Nõukogu aseesimees Vitali Dogužijev ja justiitsminister Veniamin Jakovlev. Eesti delegatsiooni kuulusid peale Ülo Nugise ja Marju Lauristini veel väliskomisjoni esimees Indrek Toome, idaminister Endel Lippmaa ja justiitsminister Jüri Raidla.

Ajalooline tõsiasi on, et läbirääkimised kulgesid vaevaliselt ning ühistele seisukohtadele ei jõutud ei minevikuhinnangute ega iseseisvusotsuse suhtes. Pärast kolme vooru katkesid läbirääkimised 1990. aasta sügisel peaaegu pooleks aastaks.

Aeg töötas Eesti kasuks

Läbirääkimised taastusid alles pärast 1991. aasta jaanuarisündmusi. Selleks ajaks muutis Moskva Nõukogude Liidu delegatsiooni koosseisu, selle uueks juhiks sai asepeaminister Nikolai Lavjorov.

Taastunud kõnelused olid samuti äärmiselt vaevatud. Nõukogude delegatsioon keskendus teisejärgulistele ja vormilistele küsimustele. Näiteks pöörati suurt tähelepanu sellele, kas nimetada kohtumisi dialoogiks või aruteluks, kuid mitte läbirääkimisteks. Meie jäime endi taotlustele kindlaks ja meie kasuks töötas ka aeg, nagu tagantjärele on lihtne konstateerida.

Viimaseks jäänud läbirääkimistevoor toimus suursuguses Kremli Georgi saalis 16. augustil 1991. Et liidulepingu sõlmimine oli selleks ajaks Gorbatšovile elu ja surma küsimus, korraldati kohtumine väga pidulikul ja kõrgel tasemel. Meile lubati isegi iseseisvat välispoliitikat, rääkimata Tartu rahulepingu ajaloolise ja poliitilise tähtsuse tunnustamisest. Peaasi, et me ainult Nõukogude Liidust välja ei astuks. Siis me veel ei teadnud, mis juhtub Moskvast mõne päeva pärast ning et üks meie vastas istuva delegatsiooni liikmetest on ise riigipöördekatse aktiivsemaid ettevalmistajaid. See mees oli Nõukogude Liidu julgeolekukomitee esimehe asetäitja kindralpolkovnik Valeri Lebedev, kes pärast banketti Eesti saatkonnas, mis tol ajal kandis alalise esinduse nime, esitas Eestis toimuva kohta palju detailseid küsimusi, andmata kuidagi mõista, mis mõne päeva pärast toimuma hakkab.

Teema lõpetuseks olgu öeldud, et pärast augustiputši nurjumist muutusid ka suhted Nõukogude Liidu ja Eesti vahel. 16. septembril võttis Eesti Ülemnõukogu vastu otsuse, millega tühistati senise delegatsiooni volitused. Läbirääkimised muutusid pragmaatiliseks, hakkasid toimuma valitsuse tasemel ning kujutasid endast sisuliselt isikute kohtumisi ühe või teise Nõukogude Liidu hingevaakuva valitsuse liikmega. Õiget hoogu need läbirääkimisteks nimetatud delegatsioonide kohtumised, mida juhtisid peaminister Edgar Savisaar ja Peterburi linnapea Anatoli Sobtšak, sisse ei saanudki, sest Nõukogude Liit kui rahvusvahelise õiguse subjekt lakkas 1991. aasta detsembris olemast.

Esimesed kontaktid läänes

Samal ajal, kui käisid läbirääkimised Venemaa ja Nõukogude Liiduga, suhtles ülemnõukogu aktiivselt mitme autoriteetse rahvusvahelise organisatsiooniga. Nimetagem siinkohal Euroopa Nõukogu Parlamentaarset Assambleed (ENPA), Euroopa Julgeoleku- ja Koostööõnupidamist (CSCE), Parlamentidevahelist Liitu (IPU) ja Põhja-Atlandi Assambleed (NAA). Paljud ülemnõukogu liikmed arendasid otsekontakte lääneriikide poliitiliste ringkondadega ning selgitasid rahvusvahelises pressis meie pürgimusi. Juhtus ka nii, et Eesti, Läti ja Leedu tarvis loodi nimetatud organisatsioonides uusi kootöögrupe, ehkki vormiliselt olime veel NSV Liidu koosseisus. See tähendas, et välispoliitilistes seisukohavõttudes olime juba 1990. aastal sisuliselt vabad ja hakkasime olema arvestatav rahvusvahelise elu subjekt.

Muidugi oli ka tagasilööke, mis tulenesid eeskätt juhtivate lääneriikide liidrite veendumusest, et Gorbatšovi paati pole vaja kõigutada, sest kui teda innukalt toetada, taastab ta oma riigis demokraatia. Näiteks andis ülemnõukogu aseesimees Marju Lauristinile korralduse viibida 1991. aasta alguse kriitilistel päevadel välismaal ning suhelda seal võimalikult paljude valitsuste ja ka rahvusvaheliste organisatsioonidega. Lauristin üritas Strasbourgis Euroopa Nõukogu istungjärgul saavutada Balti riikidele külalisstaatust, kuid asjakohane avaldus lükati tagasi põhjusel, et sellise staatuse võivad saada ainult iseseisvad riigid.

Esimene ülemnõukogu delegatsioon osalemiseks Euroopa Nõukogu Parlamentaarset Assamblee istungjärgudel moodustatigi alles pärast iseseisvumist 1991. aasta septembris. Seda juhtis Marju Lauristin ning selle liikmed olid Ignar Fjuk ja Juhan Telgmaa. Need kolm ülemnõukogu liiget alustasid aktiivset kuluaaritööd Eesti liitumiseks Euroopa Nõukoguga, mis leidiski aset, kuigi alles 1993. aastal.

Soovist võtta osa Euroopa Julgeoleku- ja Koostöönõupidamise tööst andsid Balti riikide juhid sellele organisatsioonile oma ühiskirjaga teada juba 1990. aasta mais. Valitsuse liikmetel õnnestus Põhjamaade külalistena 1990. aastal isegi osaleda CSCE tippkohtumisel Pariisis, kus loodigi Parlamentaarne Assamblee, millega 21. septembril 1991 liitusid Eesti Ülemnõukogu liikmed.

Kõige laiema geograafilise ulatusega parlamentaarne organisatsioon on praegu 148 riigi parlamenti ühendav Parlamentidevaheline Liit (IPU). Eesti kuulus IPU-sse 1921–1940 ja taastas oma liikmesuse 1991. aasta oktoobris.

Minu arvates olid meil väga tähtsad, kuid esialgu ka vastuolulised suhted NATO ja selle liikmesriikide moodustatud assambleega, millest hiljem kasvas välja NATO

Parlamentaarne Assamblee. Osalesin esimest korda assamblee istungjärgul 1991. aasta oktoobris Madridis. Riigikogu delegatsiooni kuulusid veel Indrek Toome ja Rein Tamme ning seal õnnestus meil saada selle organisatsiooni assotsieerunud liikmeks. Naastes ütlesin Eesti poliitikutest esimesena välja mõtte, et peaksime niipea kui võimalik püüdlema NATO täisliikmesuse poole. Paljude kolleegide ja valitsuse silmis ei leidnud see idee esialgu heakskiitu, kuid aeg näitas, et mingit muud julgeoleku tagamise võimalust Eestil ja teistel Balti riikidel ei ole.

Balti Assamblee osast

Peatumata ei saa jääda Balti riikide koostöö ja Balti Assamblee rollil meie rahvaesindajate ühistegevuse arendamisel. Balti riikide uus poliitiline eliit tegi iseseisvuse taastamise eelseil aastail koostööd mitmes vormis. Sellest võtsid osa erinevate huvirühmade ja tasandite võimustruktuuride esindajad. Algsetest rahvalikumiste esindajate kohtumistest jõuti 1991. aastaks kõrgemate seadusandlike organite koostööni. Rahvusvahelise olukorra tõttu oli sel ajal esmane eesmärk teha koostööd välis- ja julgeolekuküsimustes.

8. novembril 1991 Tallinnas asutasid Balti riikide ülemnõukogude esindajad Eesti Vabariigi, Leedu Vabariigi ja Läti Vabariigi Parlamentidevahelise Assamblee (Balti Assamblee). Sellest institutsioonist kujunes ühiste seisukohtade kujundamise keskus. Märkimisväärse panuse Balti parlamentaarsete koostöö edendamisse andis tollane ülemnõukogu esimees Arnold Rüütel.

Taasiseseisvumisjärgsel aastal ajendas Balti riikide koostööd eelkõige vajadus tugevdada riiklust, saavutada diplomaatiline tunnustus ning integreeruda rahvusvahelistesse organisatsioonidesse. Balti Assamblee seadis eesmärgi edendada Eesti, Läti ja Leedu ühtsust ja koostööd, vahetada informatsiooni ja järgida ühtset Balti positsiooni välispoliitikas. Kuigi seisukohti ja tõekspidamisi ei õnnestunud alati konsensuslikult kooskõlastada, oli assamblee algaastate tegevus edukas ja suunatud suurema rahvusvahelise tähelepanu saavutamiseks Balti probleemidele, sealhulgas Vene vägede väljaviimisele 1990. aastate keskel. Läänud kümnendi teisel poolel oli assamblee olulisi ülesandeid aidata parlamentaarsel tasandil kaasa liitumisele Euroopa Liidu ja NATO-ga. Seetõttu on raske ümber lükata väidet, et 1990. aastate algul kujunes Balti Assamblee kolme riigi unikaalseks foorumiks, kus arendati parlamentaarset dialoogi, kaardistati vastastikust huvi pakkuvaid küsimusi ning vaieldi läbi oma eesmärkideni jõudmise teed ja võimalused. Ilma Balti Assambleeta oleks nii mõnigi kolme riiki puudutav probleem jäänud päris kindlasti lahendamata või problemaatiline küsimus vastuseta.

Kokkuvõttes võib öelda, et Eesti Ülemnõukogu ja tema liikmete roll Eesti välispoliitika kujundamisel ja rahvusvaheliste suhete edendamisel oli tähelepanuväärselt suur ning otsustavalt määrav. Rajasime tee, mida mööda on astunud ka järgmised parlamendi koosseisud. See on temaatika, mis vajab edaspidi sügavamat analüüsi ja läbikirjutamist.

Eesti Komiteel puudus mandaat

Lõpetuseks ei saa jätta peatumata Eesti Komitee omaaegsel rivaalitsemisel

ülemnõukoguga ning selle ühiskondlik-poliitilise institutsiooni liidrite siiani jätkuval katsetel ületähtsustada Eesti Kongressi ja Eesti Komitee rolli Eesti iseseisvuse taastamisel. Minult on korduvalt küsitud, miks polnud enne 20. augustit 1991 midagi kuulda Eesti Komitee liidrite kontaktiotsingutest Nõukogude Liidu liidritega, et läbi rääkida Eesti iseseisvumise tingimuste ja ajakava üle. Samuti ei olnud midagi kuulda Eesti Komitee esindajate ametlikust kutsumisest mainekate rahvusvaheliste organisatsioonide foorumitele, kus käsitleti Balti riikide lahkulöömist Nõukogude Liidust. Võib-olla oleksid Eesti Komitee liidrid olnud igati valmis saatma oma läbirääkimisdelegatsioone Moskvasse, Washingtoni, Pariisi, Brüsselisse ja kuhu iganes, kuid rahvusvahelises plaanis polnud nad mitte keegi. Eesti Komitee inimesi ei tuntud ega respektieritud välismaal, nagu respektieriti ülemnõukogu liikmeid. Eesti Kongressi liikmetel puudus seadusandlik mandaat. Nad hoopis boikoteerisid ülemnõukogu valimisi ja mängisid end sellega ise auti. Eesti Komitee jäi selgelt alla ka Rahvarindele, mille tegevus äratas rahvusvaheliselt palju suuremat tähelepanu ning mille ridadest kasvasid välja paljud tollased ülemnõukogu ja Eesti valitsuse liikmed. Kui Eesti Komiteel oligi mingi roll Eesti välissuhtluse korraldamisel, siis oli selleks kontaktide loomine pagulaseestlastega ning nende huvide esindamine Eesti sisepoliitikas. Kuid ka ülemnõukogul olid pagulaseestlastega head kontaktid. Rahvusvahelises plaanis olid väliseestlased ja nende organisatsioonid hoopis mõjukamad tegijad kui Eesti Kongress ja Eesti Komitee. Kokkuvõttes oli ülemnõukogu üks ja ainus riigiõiguslik organ, kelle otsustustel oli rahvusvaheliselt aktsepteeritud jõudu ning need tagasid iseseisvuse taastamise. Mis tahes teised institutsioonid ja rahvaliidumised poleks saanud Eesti iseseisvust taastada ja teda Nõukogude Liidu koosseisust rahumeelselt ja verevalamiseta välja tuua. Mitmetel rahvusvahelistel kohtumistel on hiljem muidugi avaldatud imestust, et kuidas ikkagi ülemnõukogu sadakond poliitiliselt mitte eriti kogenud inimest suutsid nii operatiivselt orienteeruda Nõukogude Liidus kujunenud olukorras, võtta vastu Eesti riiki taastavaid seadusi ning selle kõrval arendada intensiivset välissuhtlust. Tagantjärele võib muidugi nii küsida, kuid 17–18 aastat tagasi polnud kellelgi mõtteski niisuguse küsimusega välja tulla. Meid kannustas eesti rahva üks ja ainus soov ning tahtmine – taas vabaks rahvaks saada. See sisendas tegevusiha ja entusiasmi ning sundis jätma tähelepanuta personaalsed repressioonid, mis võinuks Eesti iseseisvaks hääletanud 69 ülemnõukogu liiget sündmuste halbade stsenaariumide arenemise korral ohustada.